

O POLITIČKOJ OPOZICIJI U VRIJEME BANOVANJA IVANA MAŽURANIĆA

Vera Ciliga

Razdoblje od zaključenja revizije Nagodbe 1873. do osnivanja Neodvisne narodne stranke 1880. označuje posljednje godine političke djelatnosti u većine prvaka Narodne stranke. Osnivanje Neodvisne narodne stranke posljednji je politički čin vođe Narodne stranke Matije Mrazovića koji se već sljedeće godine, 1881, zbog teške bolesti povlači iz javnog života. Josip Miškatović napušta poslije prekida s neodvišnjacima položaj urednika »Obzora« i odlazi u arhivsku službu u kojoj ostaje do smrti. Ivan Vončina dolazi također u sukob s novom strankom, pa iako je još koju godinu bio aktivan u javnom životu, njegov je rad bio više usmjeren prema pitanjima školstva, pogotovu obrtnoga. To su i posljednje godine političke aktivnosti njihova protivnika Milana Makanca koji naposljetku 1878. napušta državnu pravnu borbu i zatim se priključuje neodvišnjacima.

Podvojenost u vodstvu Narodne stranke nije se pojavila u povodu osnivanja Neodvisne narodne stranke, nego se očitovala već u vrijeme zaključivanja revizije Nagodbe. Mrazović, Strossmayer i Rački borili su se za reviziju na osnovi elaborata od 8. XI 1872, koji je Hrvatskoj osiguravao neodvisnost autonomne vlade i prepustao joj upravu a većim dijelom i zakonodavstvo u njezinim financijama. Vončina i Miškatović nisu se borili za zahtjeve postavljene u elaboratu nego su se zadovoljavali i takvom revizijom kakvu su Mađari bili voljni sklopiti.¹

Ta podvojenost nije se u prvo vrijeme opazala; do izražaja je dolazila samo Makančeva opozicija. U to vrijeme još su aktivni i Rački i Mrazović nadajući se da se i na tom temelju može nešto za Hrvatsku postići. Još pred kraj 1874. Rački smatra svojom dužnošću da prisustvuje saborskim sjednicama i tuži se Strossmayeru na aljkavost mnogih zastupnika koji im ne prisustvuju.² Svoj stav je možda najtačnije izrazio u pismu Kostiću Vojnoviću kad kaže: »Narod nije ni najmanje zadovoljan s revizijom — ali je prihvaćao kano podlogu za dalje jurišanje za samostalnost državnu.«³

¹ O sklapanju revizije Nagodbe usp.: V. Ciliga, Slom politike Narodne stranke (1865—1880), Zagreb 1970. — Ovaj rad ne istražuje političku djelatnost Ivana Mažuranića. O tome usp.: J. Šidak, Ivan Mažuranić kao političar, Kolo 9—10, 1965, 349—394.

² F. Šišić, Korespondencija Rački—Strossmayer (dalje KORS) I, 320.

³ Sveučilišna knjižnica u Zagrebu (dalje SKZ) Ostavština K. Vojnovića, R. 5622 (27. I 1874).

Slično stajalište zauzeo je i Strossmayer; ono što je želio bilo je striktno pridržavanje nagodbenih zakona, pa je u tom smislu pisao i Račkom da ono najmanje što od bana Mažuranića očekuje jest »da čuva nagodbu ko svetinju i da materijalne interese živo podupire«. ⁴ Strossmayer je prema reviziji Nagodbe zauzeo neodređeno stajalište, čemu je između ostaloga pridonio i njegov krivo shvaćeni osjećaj dužnosti prijateljstva. U tom smislu pisao je 22. XI 1874. i Mrazoviću kako mnoge stvari koje se događaju »nemogu odobriti, pa i sam dvojim, da li će sadašnja vlada i stranka svoju zadaću srijetno riješiti, ali pored svega toga znam ja što sam svome zvanju i položaju, to jest, što sam samome sebi a što mojim starim političkim prijateljem dužan. Ja sam dužan čuvati se i svake sienje, po kojoj bi se slutiti moglo, da ja svojim nekadanjim političkim prijateljima ičem na putu stojim. Ja tu dužnost vršim tačno i svjestno pak ne mogu biti dužan osvrutati se na benetanje bedaka [...]». ⁵

Svakako je na pomirljiv stav Račkog i Strossmayera utjecalo i relativno učvršćenje dualizna, pogotovu poslije Tiszine odluke u veljači 1875. da se odrekne opozicije i fuzionira s deakovcima, što je još jače učvrstilo dualizam i Nagodbu.

Hrvatska štampa ocijenila je Tiszinu vladu kao vladu snažne ruke i protiv narodnosti u Ugarskoj i prema Beču. Suprotnost prema narodnostima došla je odmah do izražaja u zatvaranju Slovačke Matice. Po mišljenju »Primorca«, glavna značajka njegove vladavine bio je ekskluzivni mađarski nacionalizam, ⁶ a dvije godine kasnije »Primorac« je zaključio da je Tisza od svih mađarskih državnika najviše kršio Nagodbu. ⁷

U takvoj situaciji, Rački je ubrzo došao do zaključka »da se u nas ni ne može tjerati dosljedna i odlučna politika, a šepRTLjanje mogu i drugi nastaviti«. ⁸ Rački se zaista i povlači iz javnog života te 17. VII 1875 javlja Strossmayeru da je jučer pisao Mrazoviću »neka očituje središnjemu odboru za buduće izbore, u koji su i mene izabrali, da ja odstuplujem s polja javnoga političkoga rada«. ⁹

Strossmayer je također došao do zaključka o »impotenciji naše autonomije«, ¹⁰ a za hrvatsku vladu je konstatirao da je »ona po svoj naravi slijepo oruđe mađarsko«. ¹¹

Tako negativnoj ocjeni svakako je pridonio i neuspjeh u nekim pitanjima kojima su se Rački a pogotovu Strossmayer osobito mnogo bavili. To su bila crkvena pitanja koja su imala i veliko nacionalno značenje. Radilo se o pitanju školovanja bosanskih klerika i o crkvenom pripojenju Međimurja Ugarskoj. Pošto je Međimurje vraćeno Ugarskoj, Mađari su pokrenuli i pitanje njegova crkvenog prisajedinjenja jer je Međimurje i poslije 1861. ostalo pod zagrebačkom nadbiskupijom. Kako bi taj cilj lakše postigli, Mađari su za uzvrat obećali da će ispod ugarskih crkvenih vlasti izuzeti Valpovštinu i

⁴ Šišić, KORS I, 348.

⁵ Arhiv JAZU (dalje AJA), Ostavština J. J. Strossmayera.

⁶ Primorac 1875, 19.

⁷ Isto, 1877, 21.

⁸ Šišić, KORS I, 364 (28. VI 1875).

⁹ Isto I, 360 (17. VI 1875).

¹⁰ Isto, I, 384.

¹¹ Isto, I, 387.

predati je đakovačkoj biskupiji. Valpovština je, naime, još od 1773. pripadala pečujskoj biskupiji. Crkvenom pripojenju Međimurja Ugarskoj žestoko se odupro Strossmayer jer nije želio da Mađari taj kraj još i s pomoću crkve mađariziraju. Što se tiče odstupanja Valpovštine, to je Miškatović odmah uočio varku Mađara i s tim u vezi pisao Račkome: »Jedno bi Vas ipak zamolio, da Vi, a Vi jedini to možete, uputite tako biskupa, neka u raspravi koje će se s njim započeti o valpovačkih župah, koje Magjari samo caru za volju spojiše s pitanjem megjimurskim, pa bi se vrlo radovali da im biskupova taktika pomogne sačuvati ih.«¹² Miškatovićeve predviđanja su se ispunila i Mađari su zaista uspjeli postići crkveno priključenje Međimurja Ugarskoj zadržavši Valpovštinu sve do propasti Monarhije.

Dok još ovo pitanje nije bilo riješeno, Strossmayer je osobito nastojao da se i Mažuranić kod cara i pape zauzme za Međimurje. Želio je da se ban obrati pismom na papu jer »takovo pismo bilo bi bez sumnje odlučno. Tako pismo mogao bi sastaviti, ako Vaša preuzvišenost to želi, ili ja sam ili Rački«. Strossmayer uvjerava Mažuranića da bi pismo ostalo u potpunoj tajnosti a mogao bi ga predati i on sam, jer će ovih dana biti lično s papom i »sve moguće učiniti da se sličan udarac od nas odstrani«.¹³

Strossmayer se zaista i u Rimu mnogo zalagao za pitanje Međimurja pa je i samom papi uputio o tome memorandum, ali, kako je bio uvjeren kanonik N. Voršak, »žalibože, on u Rimu može jedva više, nego danas u Pešti ili u Zagrebu. To je, što ja žalim i žalim, ali danas tomu već nitko ne pomože.«¹⁴

Strossmayer je bio ogorčen i u pismu Račkom iz Rima izrazio je uvjerenje »da Mađžarom ne bi ovd stvar za rukom pošla« kad bi se »naša vlada nakani mađžarskoj oprla«.¹⁵ Strossmajer je pretrpio neuspjeh i u pitanju bosanskih klerika, koji su se od 1852. školovali u đakovačkom seminaru. Mađžarima je to bilo nepoćudno i već su 1873. nastojali da intrigama u Rimu i tvrdnjama da u đakovačkom seminaru nema zapta, spriječe odgoj bosanskih klerika u Đakovu i otrgnu ih od Strossmayerova utjecaja. Iako je istraga dokazala neistinitost ovih optužaba, Mađari nisu ipak odustajali od svojih namjera. Pogotovu je ovo pitanje postalo važno 1875, u vezi s ustankom u Bosni. Kako bi onemogućili dalji odgoj bosanskih klerika u Đakovu, Mađari su seminaru osporili pravo na zakladu. U želji da se spriječi mađžarizacija bosanskih klerika, Strossmayer je pisao i Mažuraniću kako su »Bošnjaci 23 godine u Đakovu i uspješno se odgajaju u središtu svog naroda, svoje dieceze i svoje crkvene provincije«. Njihovim preseljenjem »uvrieda se nanaša i celom narodu našem«.¹⁶ Ukoliko bi Mađari zaista uskratili prihod zaklade, Strossmayer je želio da Hrvatski sabor opredijeli za uzdržavanje klerika istu svotu tj. 5000 for. iz svojih autonomnih sredstava. Strossmayer je i u pitanju bosanskih klerika predao papi memorandum, ali su njegova nastojanja ostala i u Rimu i u zemlji bez uspjeha, pa je odgoj bosanskih klerika prebačen iz Đakova u Ostrogon u Ugarskoj.

¹² AJA, Korespondencija F. Račkog (28. XII 1875).

¹³ SKZ, Ostavština I. Mažuranića, R. 5844.

¹⁴ Šišić KORS II, 4.

¹⁵ Isto, II, 1.

¹⁶ SKZ, Ostavština I. Mažuranića, R. 58447.

Osim u tim crkvenim pitanjima, Strossmayer je bio još djelatniji u pitanjima povezanim uz ustanak u Bosni i Hercegovini. Svoje međunarodne veze nastojao je iskoristiti u pravcu ostvarenja svoje južnoslavenske koncepcije, prema kojoj se Srbija imala biti jezgra oko koje će se južno slavenstvo ujediniti. Ukoliko se te pokrajine ne bi mogle ujediniti sa Srbijom i Crnom Gorom, Strossmayer je smatrao najpovoljnijim rješenjem da Bosna i Hercegovina dobiju široku autonomiju pod vrhovnom vlašću Turske. On je do te mjere izgubio povjerenje u Monarhiju i u mogućnost da Slaveni postignu u njoj svoja prava.

U nutarnjoj politici je Strossmayer zauzeo neodređen stav i svoje neslaganje izrazio pasivitetom. Uz Mikančevu frakciju i uz opozicionu grupaciju koja se formirala u samoj Narodnoj stranci, Strossmayer i Rački zauzeli su odvojeno stajalište i nisu se priključili niti jednoj niti drugoj grupaciji. Ovaj neodređeni stav oštro su osudili M. Mrazović i njegov sin Ladislav. Taj je u svojem pismu Strossmayeru oštro osudio njegovu koncepciju rješenja pitanja Bosne i Hercegovine i zatim se osvrnuo na stav Strossmayera u nutarnjoj politici. Kako je to Strossmayer javljao Račkom, Mrazović je pisao: »Što se tiče prigovora, da stranka ne ima energije i da na to ide, da se narod enervira (ovo se posve direktno na mene odnosi), to se samo onih tiče koji su se u toli važnom momentu *natrag* povukli; to su oni, koji energije ne imaju i koji za narodnom enervacijom idu. Meni se to u brk predbacuje!«¹⁷ — tužio se Strossmayer.

Sam M. Mrazović pisao je u istom smislu 11. IX 1877. Račkom i žestoko napao neopredijeljeno držanje i njega i Strossmayera. S mnogo gorčine osudio je njihov pasivitet i tražio aktivnost, opredijeljenje bilo za Narodnu stranku bilo za opoziciju. Ljudi koji uživaju tolik ugled u narodu ne mogu sebi dopustiti takav stav, oni su dužni da se opredijele. Mrazović još nije istupio iz stranke i bio je djelatniji u javnom životu pa mu se Rački i obratio kao zastupniku na Ugarskom saboru u vezi s nekim pitanjima krajiškog fonda i gradnje željeznice. U pismu, čini se, da je Rački spomenuo i poštenje, pa mu je Mrazović ogorčeno i pomalo ironično odgovorio: »Ako ja svoje poštenje imam dokazati tek u ovom pitanju nedefiniranom, onda je bolje da i ja učinim kako je učinio biskup povukavši se u svoj spahiluk i kao što ste učinili Vi povukavši se u svoju curiju tj.: da se i ja povučem u svoj zanat — trudni i mučni. Ja sam ionako svoje zdravlje *rovinal* u javnih poslovih, počinak će me barem za obitelj uzdržati. Ali onda je dužnost muževah od načela u politici, da stupe naprijed i da se nezadovolje komodnim i jeftinim kritizovanjem, nego da se u životu bore za svoje načelo, da ga izvode bez obzira na sve okolnosti bile one povoljne ili protivne.« Mrazović s punim pravom kaže za svoj protekli politički rad: »Bog, biskup i Vi znate da sam zatajio sve osobne ambicije, sve obzire na korist svoju i svoje obitelji u nakani, da u laž natjeram dušmane naše zemlje koji su uspješno suprotstavili misao da u Hrvatskoj nitko ne radi za opće, nego samo za svoje osobne interese.«¹⁸

Rački je morao odgovoriti srdačnim i prijateljskim pismom jer se Mrazović 17. XI 1877. zahvaljuje na odgovoru uvjerivši se »da ste mi odgovorili iskreno

¹⁷ Šišić, KORS II, 162.

¹⁸ AJA, Ostavština F. Račkog (11. XII 1877).

i svjetovali prijateljski po najboljem uvjerenju«. Izjavljuje da je uvijek cijenio prijateljstvo Račkoga i ako je spomenuo da se on povukao u kuriju a Strossmayer u vlastelinstvo »nisam pri tom dvojio o patriotskih motivah ni kod biskupa ni kod Vas; ali mi dozvolite reći da Vaši motivi nisu dovoljni, da neopravdavaju Vašega postupka, koji nije tako nedužan kako si Vi predstavljate.« Mrazović rezimira razloge koji su stranku primorali na reviziju i čiju važnost je u ono vrijeme priznavao i sam Rački, te kaže: »Vi nemožete zatajiti da ste u ono doba pred ovimi razlozi i Vi pokleknuli. Vi ste se srdili, ali se niste mogli oteti okolnostim silnijim od Vaše želje. Sada se naknadno otimati, nepomaže. Štetno je dapače, jer ako je narodna stranka u ono doba uz Vašu i biskupovu podporu preslaba bila da izvede svoja načela, svoj program jednim skokom, nemožete razumno suditi da je sada jača i prikladnija za to poduzeće kad ste se biskup i Vi u Schmollwinkel povukli. Ja dapače apeliram na Vašu uvidjavnost, nije li taj Vaš postupak narodnu stranku oslabio, nisu li se protivni elementi zemlji i narodu neprijateljski i razvratni upravo tim Vašim i biskupovim postupkom poslužili da položaj narodne stranke i naprama gore i naprama dolje slabe? Nebiva li to i sada, bez da ste tomu pozitivnom izjavom igdje na put stali? Naprama ovomu jasnomu činu Vi ćete morati priznati, da je Vaša nakana: narodnoj stranki slobodne ruke pustiti, promašila, — promašila, jer ljudi od biskupova i Vašega položaja i onda govore i onda se njihov glas naslušuje kad šute. Vaša šutnja i biskupova odsudjuju politiku narodne stranke glasno a pošto Vi i sami priznajete razgovijetno: da ste uvidili, da narod hoće tim putem kušati boljak zemlje', morali ste pristupiti uz narod na tom putu nove kušnje ili pako otvoreno ustati, narod uputiti da je na krivu putu, odvratiti ga od toga i povesti ga stazom načelah, nebrineć se, je li dorasla narodna snaga, da sa jednim skokom izvede program, što ga je narodna stranka postavila. Da to niste učinili, najbolji mi je dokaz da ste i sami uvidili, da to neide. Ali kad ste to uvidili, morali ste svoj postupak tako učiniti, da neotegotite postignuće jednoga, ma kojega diela toga programa u sadašnjosti. I ovako ja ostajem pri tom da krivč radite, da radite proti svojemu načelu, proti svojoj rodoljubnoj težnji kad se povlačite u Schmollwinkel. Vaša je krivnja tim veća, što i sami priznajete, da naši bivši politički drugovi, misleći da se danas nemože druga politika tjerati, mogu pravo imati, akoprem se mogu i varati.«

Mrazović konstatira da ni sam Rački nije siguran tko ima pravo i kakva bi se politika morala voditi te nastavlja: »Dopustite mi da u javnom životu neima načina nego ili oportunitet, compromis ili rat. Ja sam sliedbenik oportuniteta, compromisa, Vi sliedbenik rata, — ali onda morate izaći na mejdan; onda neradite naprama načelu, ni Vi ni biskup, kad dopuštate, da ljudi oportuniteta ravnaju javnimi poslovima na štetu načela ili barem mimo načela. Do skora će biti izbori; ja se nadam da ćete izaći na branik načela. Ja ću Vas od srca podupirati ali odgovarati neću. Ja bi najvolio kad bi se prokušala politika načela da se vidi da ni to neide. Ništa na svietu neide tako gladko, kako si mi zamišljamo kod pisaćeg stola. To je iskusio Tisza, to Gambetta, ko svi politički načela. Može biti da će kod nas ići bolje. Nam je dodijalo, vjerujte mi. Ja ću sliediti Vaš primjer pak ću se povući u svoj kut, ali tako povući, da neću niti prigovarati, niti kritizirati, niti hvaliti, niti kuditi, dapače niti pisati, niti čitati, ni gledati ni slušati.« Mrazović spominje da je tako živio od 1851. do 1859. i da mu je takav život vanredno prijao te kaže: »Ja ću sliediti načelo: da se

nepačam u javne poslove, — ali ja ću to učiniti načinom da nebude nitko mogao izvoditi ovim da, kao da ja neodobravam što biva nego da bude svatko znao da nepačam. Ja imam povoda u mojem poremećenom zdravlju i zaostalih poslovih.«¹⁹

Strossmayer i Rački zaista nisu poduprli ni Makančevu opoziciju. Strossmayer je, doduše, materijalno pomogao Mankanca koji se nalazio u vrlo teškom položaju. Zbog političkog rada, Makanec se nije dospio baviti odvjetničkim poslovima a osim toga je teško obolio na očima i stajao pred operacijom zbog koje je morao putovati u Beč.²⁰ Njegovi su klijenti bili siromašni pa je i sam u jednom pismu Strossmayeru pisao: »Kroz toliko bolovanje i kroz javno djelovanje znamenito mi se umanjila odvjetnička zasluga te sam vrlo često živio od danas na sutra i to tim više, jer nisam odvjetnik gulija te jer i najumjerenije ekspenzare od siromašna pučanstva samo sporo i teško unovčiti mogu.«²¹ Strossmayer je tada pomogao novcem Mankanca i na poledini njegova pisma zabilježio: »Bog blagoslovio ovog mladog borca. Dao mu zdravlja dobra i snage da izvojuje Hrvatskoj onaj položaj koji joj po naravi i zadaći svojoj pristoji.«²²

Međutim, javno nisu ni Strossmayer ni Rački poduprli Makančevu opoziciju i zadarski »Narodni list« je upravo ovu okolnost naveo kao najvažniji uzrok zbog kojeg ni dalmatinska Narodna stranka nije tu opoziciju poduprla. Potpora dalmatinske Narodne stranke bila bi Mankancu od najveće važnosti, i on je kao prvi moment zbog kojeg odustaje od daljnje državnopravne borbe upravo i naveo činjenicu da opozicija nije imala podrške u Dalmaciji.

Poslije Rakovice i povlačenja pravaša, Makanec i njegova grupa popunili su prazninu u političkom životu Hrvatske koja je tim povlačenjem nastala. Osim desne Rauchove frakcije, koja nije imala takvo značenje, Mankančeva je grupa dugo vremena poslije revizije Nagodbe značila jedinu opoziciju Narodnoj stranci. Situaciju u saboru poslije zaključenja revizije Vončina je ovako okarakterizirao: »Stvorismo jaku srednju stranku kojoj protivna stoji Rauchova frakcija na desno i Mankančeva na lijevo.«²³

U Mankančevoj opoziciji bilo je i pravaša, zbog čega su suvremenici postavljali pitanje da li pojedini opozicionalac pristaje više uz načela Starčevića ili Mankanca. Tako je u vrijeme izbora 1875. sin I. Mažuranića Vladimir pisao ocu o karlovačkom opozicionom kandidatu Ivanu Banjavčiću da je »više starčevićanac nego li Mankančev«.²⁴ Same pristalice Mankančeve nazivali su »steklišima« — naziv kojim su prije označavali pravaše i pod kojim se obično mislilo na studente, kalfe i manje imućne slojeve građanstva. Na izborima u Karlovcu 1875. glasovalo je za Mankanca 126 birača i to uglavnom siromaha.²⁵ Čini se da je uz Mankanca pristajalo i nešto seljaštva, pogotovu u okolici gradova. O tome je također pisao V. Mažuranić kada je ocu javljao kakvi su izgledi za pobjedu Narodne stranke na izborima i obavijestio ga da u »karlovačkom kotaru stoje stvari još uvijek dobro. Uspjeh bi bio nedvojbena naša seljaci ne zalaze svaki

¹⁹ Isto, Ista, (17. XI 1877).

²⁰ Isto, Ostavština J. J. Strossmayera (17. V 1876).

²¹ Isto, (S. I. — s. d.)

²² Isto, (17. V 1876).

²³ SKZ, Ostavština I. Vončine, R. 4368 (21. VIII 1873).

²⁴ SKZ, Ostavština I. Mažuranića, R. 5844 (20. VII 1875).

²⁵ Primorac 1875, 58.

dan u Karlovac, gdje ih stekliši odvrćaju od zadane riječi psovka, porugami i lažljivimi vijesti.«²⁶

Sam Makanec nije prihvatio pravaška načela i u svojem je predizbornom govoru na mitingu u Bakru 1875. javno istakao razliku koja ga je od njih dijelila. Ona se sastojala u tome što on ne teži za »*absolutnom* suverenom već samo *surazmjernom* saveznom samostalnosti naše domovine« i da je protivan »zaniekanju svake druge, naročito srbske narodnosti u našoj domovini«. ²⁷

U svojim programatskim člancima iz 1870. (»Mlada stranka narodne opozicije«) Makanec je Srbima priznavao »genetičku«, ali ne i političku narodnost. Ovo pitanje dotakao je i 1877. u svojem govoru kao branitelj J. Kohna, urednika lista »Drau«, u prvoj porotničkoj parnici koja je u Hrvatskoj održana. Glavni cilj Makančeve borbe bio je državnopravne prirode, pa je on u tom govoru istaknuo da hrvatsvo cijeni »prema pristajanju uz državnopravnu opoziciju hrvatsku«. Srbin koji pristaje uz nju, po njegovu je mišljenju veći i patriot-ski Hrvat od Hrvata »koji se diči pretjeranim hrvatstvom a onamo tlači državnopravno stanovište hrvatsko«. ²⁸ Makanec je i 1877. zastupao svoje stajalište iz 1870. govoreći: »Opozicija nepriznaje genetičku srbsku narodnost u obsegu hrvatske kraljevine političkom narodnosti, ali nasuprot priznaje članovom njezinim podpunu ravnopravnost sa članovima hrvatske narodnosti.« ²⁹

Makanec je smatrao federalističko uređenje »jedino spasonosnim« i na spomenutom mitingu u Bakru kazao je da takvu »i samo ovu samostalnost zahtijevam za našu domovinu naprama svakoj drugoj državnoj cjelini habsburške monarkije, nu takovu samostalnost niti nam je pružio veljački patent ministra Schmerlinga, niti ga prema Ugarskoj pruža revidirana nagodba«. Tražio je za Hrvatsku onaj stupanj samostalnosti koji ima Ugarska i zaključio da se takva samostalnost može postići »samo uz moralnu pripomoć naših srodnika ov i onkraj Litve«. Zbog tih razloga ne slaže se s načelima Stranke prava i zalaže se za suradnju s ostalim Slavenima u Monarhiji.

U želji da opozicija stekne što veći broj pristaša, Makanec nije pobliže odredio opozicioni program nego konstatira da njegova kritika vladine i pravaške politika sadrži i program opozicije. On je svjestan toga da se federalistička »surazmjerna« samostalnost Hrvatske ne može lako postići, ali to još uvijek nije razlog da se taj cilj odbaci i da se prestane raditi na njegovu ostvarenju. On je u to vrijeme još uvijek vjerovao u uspješnost državnopravne borbe i slikovito je uspoređuje s vinogradarom koji neće »zapustiti svoj vinograd jer bi mu oluja mogla uništiti rod. Mladi nasad se ne će uništiti — kaže on — jer treba dugo vremena da izraste šuma.« Niti pojedinac niti narod ne mogu se osigurati »proti nepredvidivomu neuspjehu. Nu stoga nesliedi, da fatalističkim nerazborom skrštenih ruku očekuje sudbinu, koja ga bez njegova utjecaja stići može.« Što je teže cilj postići, to je potrebnija nesustala borba, a ustrajnoj i odlučnoj volji ljudskog uma pošlo je za rukom »stvoriti čudesa koja bi ljudskom rodu izostala bila, kako bi bojazan neuspjeha ili djetinja nestrpljivost zavladao glede poduzimanja takovih podhvata.«

²⁶ SKZ, Ostavština I. Mažuranića, R. 5844 (20. VIII 1875).

²⁷ Primorac, 1875, 55.

²⁸ Isto, 1877, 1.

²⁹ Isto, 1877, 4.

Što se tiče opozicije, Makanec kaže da ona »nesmije biti stranačka, ne smije biti prkosna, nesmije razrovati upravu zemlje, nesmije rasklimati činovništvo i ugled vlasti anarkičnom tendencijom«. Takva je, naime, po njegovu uvjerenju bila opozicija Narodne stranke protiv Raucha koja je dovela do sveopće demoralizacije u Hrvatskoj. Od činovnika ima se tražiti tačno izvršavanje dužnosti, pa bio on i opozicionalac, »jer činovnik nije činovnik ni Rauchov, ni Bedekovićev, ni Mažuranićev, već činovnik domovine, koja ostaje jedna te ista, dočim se vladavine i banovi mienjaju«. Opozicija Narodne stranke, tvrdi Makanec, podrovala je sve temelje narodnog života i da je ona bila drugačije vođena »tada se ne bi kod nas sva uprava zemlje tako rasklimala bila, da je za uspostavu reda žrtvovati morala načelnu borbu za jedinstvo i ostala uzvišena prava naše domovine«. ³⁰ O posljedicama napuštanja parlamentarne borbe i o opoziciji Narodne stranke slično je sudio i Miškatović. Prema njemu, Narodna stranka nije htjela ostati u Rauchovu saboru »već se je bacila na skliski teren negacije, poričući pravnu valjanost i zakonitost svemu što se je do onda dogodilo«. Posljedica takve negacije dovela je do duge i očajne borbe i do situacije u kojoj se nije »više radilo o prijašnjem programu, jer je sve bilo u potpunom rasulu«. ³¹ Makanec nije želio da se to stanje ponovi i zbog toga je zahtijevao drugi način borbe.

On je već prije odbijao da se njegova opozicija smatra »skrajnjom ljevicom« i umjesto toga je želio da se ona naziva »osrednjom strankom«. ³² Opozicija je bila radikalna u svojim državnopravnim zahtjevima, ali je u drugim pitanjima često zastupala mnogo umjerenije stajalište od vladine Narodne stranke. Takav umjereni stav Makanec je zauzeo u pitanju dokidanja zadruga želeći da se ono zakonom ograniči — s jedne strane zbog zaostalog gospodarstvom života i nerazvijene industrije a s druge jer je pretpostavljao da će seljačka imanja pokupovati Nijemci i Mađari što će imati za posljedicu odnarodjivanje Hrvatske. Osnovno stajalište Makanca bilo je »da zakonodavstvo nebude udešeno po modernoj šabloni već prema konkretnoj potrebi«. ³³ Mrazović koji je pred sabor iznio prijedlog o ukidanju zadruga kazao je tom prilikom: »Ukidanjem zadruga stupit će narod na instituciju općega građanskoga života a napokon svaka zadruga ako želi može ostati u životu.« ³⁴

Sabor je 1873. donio zakon o otkupu javne tlake protiv kojega se Makanec borio zaključujući da je upravo taj zakon najviše pridonio da su komunikacije gotovo uništene. Novac koji je seljak bio dužan davati umjesto tlake trošio se u druge svrhe ili je trunuo »u županijskih pjeneznicah«. ³⁵ Makanec se protivio tome da se tlaka isključivo novcem otkupljuje i uvjeren je da bi i za seljaka bilo povoljnije kada bi mogao birati između novca i rada. Na te prigovore je »Obzor« odgovorio da je Makanec u pravu jer bi se postojeće općinske ceste održavale u boljem redu, ali da se nove ceste ne bi mogle graditi. ³⁶

³⁰ Isto, 1875, 55.

³¹ Obzor, 1876, 207.

³² Primorac, 1875, 18.

³³ Isto, 1877, 3.

³⁴ Isto, 1876, 127.

³⁵ Isto, 1876, 64.

³⁶ Obzor, 1877, 17.

Opozicija je podvrgla kritici i zakon o odgovornosti bana i odjelnih predstojnika, ali je Miškatović u »Obzoru« dao možda još bolju i oštriju kritiku tog zakona. Što se tiče odjelnih predstojnika, Miškatović zaključuje da je sva vlast usredotočena u rukama bana i da predstojnici imaju samo dužnosti, ali ne i prava. Takva centralizacija vlasti ne odgovara postulatu brze i dobre uprave, kamoli zahtjevima ustavnosti koji pretpostavljaju »tjesnu diobu i ravnotežu vlasti među sobom«. Prijedlog za optužbu bana mora biti potpisan bar od dvadesetorice zastupnika; »za zaključak treba barem dva puta onolik broj, kolik je potreban za redovito zaključivanje u saboru, a uz sve to mora biti stvoren većinom od dvije trećine glasova.« Praktički je, dakle, gotovo nemoguće povući bana na odgovornost. »Valja zato priznati, zaključuje Miškatović, da je banska vlast s ovim zakonom mnogo za se stekla, ali narod veoma malo; a narodna stranka da je svoju moć kao stranka sasama proigrala.« Ova centralizacija je »koncesija magjarskom šovinizmu, a proti tome se valjalo odlučno oprijeti, ne samo u interesu ustavnosti, u interesu dostojanstva ove zemlje i njezine državne ideje, nego i u interesu valjane uprave.«³⁷

Nadalje je Miškatović podvrgao kritici i kazneni zakon s obzirom na ličnu slobodu i klauzulu prema kojoj se premetačina može izvesti i bez sudskog naloga uz obrazloženje »kad je pogibelj skopčana s odgodom«. On kritizira i klauzulu prema kojoj se netko može uhititi i bez sudskog naloga. Na kraju zaključuje da se oba pitanja ostavljaju subjektivnom procjenjivanju a ne tačno utvrđenom zakonu, zbog čega nema garancije »osobne slobode i kućnoga praga.«³⁸ O zakonima »o porabi tiska« i »o pravu sakupljati se«, kaže Miškatović da, iako zadovoljavaju, ipak nisu tačno precizirani, a to bi njihovu upotrebu olakšalo i državljanima zajamčilo prava zakonom izražena.³⁹

Sam Makanec podvrgao je oštroj kritici cjelokupnu situaciju u Hrvatskoj i zaključio da se revizijom nije postigla ni financijska samostalnost ni veća unutarnja autonomija, pa želeći da to zabašuri »istače saborska većina geslo o dobroj upravi«. Međutim, dobra uprava nije moguća bez široke autonomije, a takvu autonomiju Hrvatska ne uživa. Dobra uprava »zahtjeva da sve važne grane narodnoga života uzme u svoju zaštitu, da narodu otvori vrela prihoda, da poljodjelstvu, obrtu, trgovini i prometu pruža nužnu pripomoć, da porezom neoslabi ili neuguši proizvodnu snagu naroda, da zemlju providi dobrim i shodnim sredstvi komunikacije, da se u svrhu narodnih interesa mudro posluži jednom vjeresijom itd.« Nadalje utvrđuje da »financijska, obrtnička, trgovačka, pomorska i svaka važnija grana narodnoga života jesu u rukah Magjara, a kako ovi vladaju sobom poznato je, suvišno je indi pitanje, kako vladaju tudjim.«⁴⁰ Prema Nagodbi, zaključio je Makanec 1876, preuzela je Hrvatska samo tri najskuplje i pasivne grane autonomije »dočim ostale aktivne grane ostadoše u magjarskih rukuh«. U takvoj situaciji Magjari mogu priječiti »svaki naš obrtni i trgovački razvoj.«⁴¹

Makanec se naročito oborio na pojavu »klubaštva« i ustvrdio da je ono trojici ljudi: Mrazoviću, Vončini i Miškatoviću, ili, kako ih on podrugljivo na-

³⁷ Isto, 1876, 208.

³⁸ Isto, 1876, 209.

³⁹ Isto, 1876, 210.

⁴⁰ Primorac, 1875, 49.

⁴¹ Isto, 1876, 70.

ziva, »triumviratu« omogućilo da ovladaju cijelim stranačkim životom. Sabor-ski rad prebačen je iz sabornice u klub gdje se donose najvažniji zaključci i gdje »triumvirat« mnogo lakše nameće svoju volju zastupnicima negoli bi to mogao u saboru. Svi važniji zaključci stvoreni su u klubu a tek poslije se prebacuju u sabornicu, što rad opozicije izvanredno otežava. Kada bi se debate vodile u saboru, u slučaju podvojena mnijenja mogla bi se i opozicija sa svojih sedam zastupnika opredijeliti uz dio narodnjaka i zajednički s njima pobijediti. Ovako to nije bilo moguće jer su zaključci već unaprijed donošeni u klubu. »Parlamentarizam spao je kod nas do nakaze« — zaključio je Makanec.⁴²

U predizbornoj borbi 1875, osim mitinga opozicije u Bakru, Makanec je želio da se miting održi i u Zagrebu pa je molio u »Primorcu« da se brzojavom jave oni koji na njemu misle sudjelovati. Nekoliko dana kasnije javio je da će se sastanak u Zagrebu održati 18. VIII. Međutim, pristalice opozicije bili su tako malobrojni da se zbog nedovoljnog broja odazvanih sastanak nije mogao održati.⁴³

Sam Makanec kandidirao je u Karlovcu koji je u ono vrijeme važio kao najrodoljubiviji, »najpatriotskiji« grad u Hrvatskoj, pa mu je bilo neobično stalo do toga da bude izabran upravo u Karlovcu. U Karlovcu je povedena jaka agitacija protiv njegova izbora, a pogotovu je u tom pravcu djelovao banov sin V. Mažuranić koji je bio karlovački podžupan. Narodna stranka je kandidirala Franju Turka i kao ustuk Makančevoj lozinki: »Za hrvatsko pravo i istinu« istakla svoju parolu: »Sloga i mir«. Pošto je najviše izbornika pridobila svojim obećanjima regulacije Kupe, ona je i pobijedila.⁴⁴

Taj se poraz neobično teško dojmio osjetljivog Makanca, iako je on bio izabran u tri druga izborna kotara — u Samoboru, Kraljevici i Sisku.⁴⁵ Nedugo poslije toga istupio je iz sabora i u povodu toga objelodanio u »Primorcu« »Otvoreno pismo« kojim se obratio na svoje samoborske birače. Povjerenje koje su mu iskazali, pisao je, ublažilo je »patriotičku bol« što ju je pretrpio na karlovačkom biralištu. Poraz ga se vrlo bolno dojmio jer ga je tumačio i kao poraz načela koja je zastupao te je smatrao »sebe i političke svoje nazore za-bačenim od celoga naroda«. Povjerenje koje mu je iskazalo Hrvatsko primorje te sisački i samoborski izborni kotarevi djelovalo je »potenciranom moći na moju političku ćut«. On konstatira, nadalje, da »način kojim su kolovođe vladine stranke vojevali proti opozicije a naročito proti mojoj osobi, pripravi mi trajnu ogorčenost, te me baci u neprekidnu uzbunu živaca, koja je vrlo štetno djelovala na moje poremećeno zdravlje, ponapose na bolne moje oči«. Te su ga okolnosti primorale da iz sabora istupi. U vezi sa svojim radom iz-javljuje tom prilikom: »Sve moje nastojanje smjeralo je tamo, da nam se uje-dini rascjepana domovina, da budemo svoji u svom, ničiji gospodari, ničije sluge, te da se u ovu svrhu uhvate u jedno složno kolo svi, kojim je zbiljno stalo do blagostanja i napredka našega naroda, pa zvali se mi prije magjaroni ili narodnjaci, samostalci ili starčevićanci, bili mi Srbi ili Hrvati, katolici, židovi ili

⁴² Isto, 1876, 69, 135.

⁴³ Isto, 1875, 51, 55.

⁴⁴ Isto, 1875, 56, 58.

⁴⁵ Isto, 1875, 62, 3, 4.

pravoslavni. Sve nas je rodila jedna majka domovina, svi mi imademo naprama istoj jednaka prava, jednake dužnosti.«⁴⁶

Praška »Politik« komentirala je Makančevo povlačenje time što je on došao do »uvjerenja, da mu kraj ovakvih okolnosti, kraj ovakva postupanja središnjeg kluba ne bude moguće dobra zemlji uraditi.«⁴⁷

O njegovu odstupu pisao je i »Pester Lloyd« i taj je komentar prenio »Obzor«. »Pester Lloyd« »nekako sumnja o njegovu patriotizmu, pa svodi istup u savez s poznatim događajem u Pakracu i Bjelovaru, kada se je dr Makanec poplašio ovih protuhrvatskih težnja, pa se odriče javne političke radinosti«. Pobijajući takvu sumnju, »Obzor« piše: »Šta se dra Makanca dotiče, poznato je, da ga nismo nikada štedili ni milovali, kad je trebalo suzbijati političke mu skokove, o kojih smo mislili da moraju nahuditi Hrvatskoj. No makar nam to dr Makanec i zabranjivao, nemožemo dopustiti stranim ljudem, koji su samo što god o njemu slušali, a nisu imali prilike upoznati ga, da krivo sude o njegovu hrvatskom patriotizmu«. »Obzor« izražava uvjerenje »da bi domovina ljuto nastradala, da se povede za njegovimi savjeti. No u svem na svijetu može se tražiti izvor zlokobnim njegovim savjetom, samo se ne može reći, da ih nepatriotizam nadahnjuje.«⁴⁸

U svom saborskom radu Makanec je mnogo pažnje posvetio pitanju ustanka u Bosni i Hercegovini pa je o tome u više navrata interpelirao i vladu. O ustanku mnogo je pisao i »Primorac« koji je, prema riječima samog Makanca, bio od 1876. »glasilo opozicije«. Međutim, list je već 1875, u vrijeme kada je Martin Polić kao glavni urednik zamijenio Nikolu Hajdića, pisao u duhu opozicije a i sam Makanec je u njemu objavljivao svoje članke. U vezi sa stajalištem koje je »Primorac« zauzimao u pitanju ustanka u Bosni i Hercegovini, »Obzor« mu je zamjerao srbofilstvo.⁴⁹ O tamošnjim prilikama »Primorac« je pisao da »nije ni čudo, što se sav boreći se narod u Bosni i Hercegovini ushićeno izjavio za združenje sa Srbijom i Crnogorom, čim su ove državnice za njihovo oslobođenje stupile na bojište. Ovoj složnoj izjavi nesmeta mnogo ona protivna izjava sa cigla dva potpisa, od kojih jedan, naime o. Grge Martića ili je prisiljen ili izdajnički, jer ili je Martić sada bio kukavica ili je kano pjesnik 'Osvetnika' bio himbenik.«⁵⁰ »Primorac« je, međutim, zauzeo vrlo kritičan stav i prema djelatnosti Vase Pelagića, pa je, štaviše, ustvrdio da on nastoji ukloniti »sve one, koji mu se ne vide dosta Srbima.«⁵¹ Nadalje je »Primorac« i pisanje novosadske »Zastave« ocjenjivao kao izričito protuhrvatsko i vodio je s njome oštru polemiku.

Za neslaganje Hrvata i Srba »Primorac« je ponajviše optuživao Andrassyá i u dva duga članka pod naslovom: »Politika Andrassyeva i jugoslavenstvo« nastojao izložiti njegovu politiku. Cilj je Andrassyeve politike, prema njemu, da razdvoji Hrvate i Srbe, pa sa tim u vezi on podupire i velikohrvatske i velikosrpske težnje. Budući da mu je u povodu ustanka bio cilj da razdvoji Srbiju i Crnu Goru, »Primorac« pita zašto se Crna Gora i Srbija nisu složile u »načinu

⁴⁶ Isto 1876, 97 (Petrinja 7. VIII 1876).

⁴⁷ Isto, Isto.

⁴⁸ Obzor, 1876, 181. O događajima u Bjelovaru i Pakracu usp.: Šidak, n. dj., 391/2.

⁴⁹ Isto, 1876, 113.

⁵⁰ Primorac, 1876, 94.

⁵¹ Isto, 1876, 99.

vojevanja na istoku«, konstatirajući da je osim Austrije kriva tome i Rusija. Srbija je, naime, pod austrijskim a Crna Gora pod ruskim utjecajem. O situaciji Slavena u Monarhiji kaže da ni »Magjari, ni bečki centraliste nepriznavaju absolutno nikakova slavenskoga pitanja u Austriji, pa koliko su god nesnosni, koliko su god tvrdokorni da što ustupe federalističkoj ili slavenskoj stranci u Austro-Ugarskoj, za toliko su blagi i miroljubivi, za toliko su popustljiviji prema pojedinim slavenskim narodnostima, očituju li se ove spremnima da žele posebice ugovarati.« »Vrhovni« zastupnik ove antislavenske politike i opet je Andrassy. Austrijski Slaveni toliko su pocijepani, toliko međusobno zavađeni »da nemogu nikako oživotvoriti svoga programa o federalističkom prestrojtstvu«. Najjači oslonac ove protuslavenske politike jesu Poljaci i oni predstavljaju jedan od najvažnijih faktora takve Andrassyeve politike.⁵²

Andrassyjevoj politici, piše »Primorac« drugom prilikom, protivni su generali Mollinary i Rodić, koji bi vrlo voljeli da Bosna i Hercegovina postanu austrijske. Oba su generala svemu prije odani nego ustavovjernoj mađarskoj politici. Oba se pokoravaju višoj volji, »oba će skočiti u vatru, recimo u Bosnu, ako im to budu nalagali interesi monarhije«. Toga se Andrassy najviše i boji, jer je svoju politiku izgradio na opstanku Turske, čemu je imala pripomoći i njegova politika reformama.⁵³ Prema ocjeni »Primorca«, vodeći politički krugovi u Ugarskoj i Austriji protivni su aneksiji, ali »vojnička stranka«, koja uživa podršku najviših krugova, rado bi iskoristila priliku i pripojila Bosnu i Hercegovinu Monarhiji.⁵⁴

Makanec je u saboru predbacio Narodnoj stranci da je stvorila situaciju u kojoj Hrvatska nije sposobna pružiti pomoć bosansko-hercegovačkim ustanicima. Nadalje je izjavio da pruža ruku pomirnicu Narodnoj stranci kako bi Hrvatska bila jedinstvena s obzirom na događaje na Istoku. Makanec se naročito zalagao za to da se zaštite bosanski prebjezi i siročad. Isticao je da Hrvatska ima ne samo virtualna prava nego i virtualne dužnosti prema Bosni, a »ove dužnosti ustanak oživljuje; hrvatski je narod mora ispunjati tim više, što mogu naskoro oživjeti prava koja ima na Bosnu.« Zahtijevao je da se od autonomnih sredstava otkine sto hiljada for. za pomoć bosanskim izbjeglicama, kojih stanje je izvanredno teško. Na obalama Save i Une mnoštvo je ranjenika i mrtvaca; bilo bi potrebno mrtve sahraniti, a ranjenicima poslati liječnike. Makančeve interpelacije bile su odbijene.⁵⁵

Nije uspjelo ni nastojanje Mrazovića da hrvatski izaslanici na Ugarskom saboru predlože da se u adresu sabora unese stavka prema kojoj »sabor magjarski goji prijateljska čuvstva naprama hercegovačko bosanskim ustašama, zatim da želi spojitbu krajine i ujedinjenje Dalmacije sa svetom krunom ugarskom«. Takva izjava bila je suprotna težnjama Magjara i oni su je, prema mišljenju »Primorca«, morali shvatiti kao preporuku da napuste svoja hegemonistička nastojanja i kao izdaju svoga vlastitog programa. Tako je i taj prijedlog koji je Mrazović postavio u klubu Narodne stranke poslanicima za Ugarski sabor doživio »fiasko«.⁵⁶

⁵² Isto, 1876. 6, 7.

⁵³ Isto, 1876, 21.

⁵⁴ Isto, 1876, 94.

⁵⁵ Isto, 1875, 76.

⁵⁶ Isto, 1875, 84.

Ustanak je dao povod i otvorenom sukobu između Mankanca i Starčevića. Makanec je, kako je to kasnije i sam izjavio, želio da sakupi pripadnike raznih stranaka u državnopravnu opoziciju pa zbog toga — kao što je već rečeno — nije ni precizirao svoj program i jedino je kao glavni cilj istakao državnopravne zahtjeve. Pozivao je »ponajprije naše lievo državnopravno krilo, stranku naime prava, da zadje s nami u zajednički krug«. Makanec je želio sastaviti stranku koja bi dostojno zastupala »državnopravno načelo hrvatsko«. Međutim, »ovoj plemenitoj namisli odupre se stranačka strast i obzoraška i starčevićanska te predlog propade«. ⁵⁷

Makanec je još 20. I 1876. izjavio da su se Fran Folnegović, Ivan Buratti i on sporazumjeli o načelima zajedničkog rada. No odnos Folnegovića i prema opoziciji i prema Stranci prava nije bio sasvim jasan, pa je to i izazvalo diskusiju između njega i Mankanca. Povod su tome dali »Obzorovi« članci: »Pod konac godine« kojima je cilj bio smanjiti ugled opozicije povezivanjem njezina djelovanja uz pravaše. U toj namjeri »Obzor« se oborio na opoziciju »vukuć joj za čudo lozu od god. 1860«, iako ona »datira otkad se je rodoljubivi dr Makanec morao odvojiti od starih svojih prijatelja, nehoteći žrtvovati Hrvatske Magjaronom.« Kako bi se opozicija što potpunije ogradila od Stranke prava, »Primorac« je dalje pisao da »Obzor« »dobro znade, da među nami i strankom dra Starčevića neima budi kakove političke sveze, budi kakova zajedničkoga političkoga programa. On dobro znade, da koji vode ovu stranku, uređuju ili udahnjuju ovaj list, nisu nikad bili starčevićanci. On dobro znade da je ova opozicija postala samo poslije revizije nagodbe, a rekrutirala se je većinom iz živalja negdašnje narodne opozicije. Ali se on zato obara na stranku prava i hini, da od nje proističe opozicija proti fuzioniranim magjaronom, pošto je to danas posao vrlo lagak i pošto je neoprostivi radikalizam te stranke, koja broji nekoliko uprav dičnih značaja, više koristio narodnjačkoj stranci nego sva njezina politička djelatnost. No kukavno Obzorovo napadanje na stranku, koja danas neima organa, da se brani, niti je, priznajemo iskreno, politički živa, prije će u velikodušnoga hrvatskoga naroda uzbuditi poštovanje prema njoj, dočim će posve neko drugo čuvstvo uzbuditi proti narodnjakom.« ⁵⁸

Kako je Folnegović surađivao u »Primorcu« a, prema riječima samog Mankanca, bio uz njega i Burattija čak i »suutemeljitelj« opozicije, smatrao je potrebnim da reagira na onaj stavak u »Primorcu« u kojem se tvrdi »da oni koji uređuju i udahnjuju taj list nisu nikada bili starčevićevci«. Poslao je, dakle, »Primorcu« izjavu u kojoj je izložio svoje shvaćanje prema kojemu je izlazilo da se on istovremeno smatra i članom opozicije i članom Stranke prava. Takvo stajalište nije Makanec držao mogućim i svoje razloge je iznio u članku »Iskreno na izjavu g. F. Folnegovića«. ⁵⁹ Folnegović kaže u svojoj izjavi da se općenito »misli (od česti i nepravo) da i ja radom svojim uplivam na sadržaj i smjer Vašega cienjenoga lista. Zna se pak i to, da nisam nikada prestao biti štovateljem državnopravnih ideja stranke prava kao i onih muževa koji umiju za nje muževno snašati u poviesti narodâ možda besprimjernim uspjehom prosuta opadanja vlastitih svojih zemljaka.« Nadalje se osvrće na izjavu »Pri-

⁵⁷ Isto, 1877, 41.

⁵⁸ Isto, 1876, 2.

⁵⁹ Isto, 1876, 10. (Makanec je u članku priopćio i Folnegovićevu izjavu.)

morca« i kaže da ona, što se njega osobno tiče, izriče tvrdnje o odnosu prema pravašima onako »kako to nipošto nemože ići u prilog ni dosljednosti političkoj s moje strane a ni — istini«.

Folnegović zatim navodi da je adresa većine od 3. VIII 1861. položila temelj Stranci prava i da je »taj temelj tako čvrst, tako solidan, da stranka, na njem gradeća, neće propasti, dok je naroda hrvatskoga«. »U koliko ,stranka prava' — kaže on — poštuje i radi u smislu načela u onoj adresi istaknutih, u toliko nalazi u meni iskrena štovatelja i vjerna pomoćnika. Pored ove bitne karakteristike ,stranke prava' razlikuju obično ovu stranku od ostalih u domovini i tim što ona tobož nepriznaje imena srbskoga i slovenskoga kao narodnjega.« Ovo pitanje, međutim, nije prema njegovu uvjerenju, toliko pitanje politike koliko nauke. Ali kakogod se ono riješilo, Folnegović je uvjeren da se »narodna imena srbskoga kao ni hrvatskoga izbrisati iz povijesti i života više neće. Međutim to me nesmeta priznati da je gojiti ideje tkzv. ,velikohrvatstva' po mom uvjerenju *nužno i podpuno opravdano* tim, što se ideja ,velikosrbstva' i u samoj kraljevini hrvatskoj počela širiti *prije*, nego li se je stranka prava pojavila u životu. Nu uz ovu stranku nalazim u domovini muževe koji se k njoj nepribojavaju, ali zato jednako iskreno i odrešito osuđuju državnu politiku sadanje saborske većine. Ovih muževa je ,Primorac' glasilom.« Folnegović napominje da »razlika [. . .] medj ovom novijom opozicijom i medj temeljnim programom stranke prava ne čini mi se tako velikom, da bi uslied nje bilo nemoguće sljubiti u zajednički rad jednu i drugu nuansu, recimo: protivnikâ ,oportuniteta'«. Zaključio je dakle: »Obzirom na žalosno izkustvo s jedne, a na mogućnost sporazumka s druge strane mislim, da nam je osobito sada, kad stojimo u saboru proti ovako ogromnoj većini svim nam jednako zaborne protivne stranke, dužnost a i hora nastojati, da se zamjenice upoznamo, kao pošteni ljudi i nesebični rodoljubi dogovorimo i uglavimo zajednički *pozitivni* program.«

U stvari, Folnegović je predlagao neku vrstu koalicije između stranke prava i opozicije, na što Makanec nije pristao. U vezi s izjavom »Primorca«, on kaže da je list »utoliko ,previše' izrazio, u koliko g. Folnegović supliva na sadržaj toga cijenjenoga lista, te jer je g. Folnegović bio članom ,stranke prava'. Primorčevoj izjavi manjka s toga dodatak — osim g. Folnegovića. Istina je pako, da ,Primorac' ne zastupa načela ,stranke prava' već načela ,narodne opozicije' koja se nije u ,stranku prava' pretočila. Izjava g. Folnegovića, u koliko on istom označuje svoje *posebito* stranačko stanovište prema ,narodnoj opoziciji' donekle me iznenadi, a sadržaj ove izjave ne dopušta mi, da ju bez primjedbe prešutim. Ako moj štovani prijatelj g. F. Folnegović, načela, u kojih se ujedno sa g. conte Burattijem sporazumismo na zajednički rad, smatra programom ,stranke prava', tada mu budi dozvoljeno i mene ubrojiti među članove ove stranke. Mislim ipak da tomu tako nije.« Makanec ne želi da u narodu dođe do nove pomutnje pojmova. »Po mojem mnijenju g. je Folnegović prihvativ spomenuta načela, te udruživ se s ostalim članovi ,narodne opozicije' na zajednički rad, prestao biti članom ,stranke prava' u specifično-stranačkom smislu ove rieči, dočim je ujedno postao članom ili recimo suutemeljiteljem današnje ,narodne opozicije', koju ,Primorac' zastupa. Tim svojim pristupom nije ipak g. Folnegović obvezan na zatajenje svoga stranačkoga porijekla, te ja s toga gledišta njegovu spomenutu izjavu dokučujem i štujem. G. Folnegović, ujedinivši se sa mnom na zajednički politički rad, gojio je sa mnom nadu, da će se

u ovoj mladjoj stranci i pod nazivom ‚narodne opozicije‘ na zajedničko djelovanje ujediniti moći svi rodoljubivi i poštteni elementi do sada u našoj domovini obstojećih i obstojećih stranaka, te da će ova nova stranka u svojem djelovanju prigrliv od svake stranke dobro, ujedno zbaciti mane i pogreške svake, dosljedno i one ‚stranke prava‘.»

Makanec zatim podvrgava kritici političke stranke u Hrvatskoj i izražava želju da se na razvalinama »strančarstva« izgradi nova »reformatorska« stranka. Kao što je katoličkoj crkvi bila potrebna reformacija tako je ona potrebna i političkom životu Hrvatske. Svaka stranka smatrala je samo sebe »jedinospasosnom«, pa ipak »poviest svake, a i ‚stranke prava‘ puna je zabluda, grieha i pogrešaka, puna crnih momenata, koji proti istoj, kad bi se kao takova nastavila, olakšava borbu zlobnih, te otpor ili apatiju predsudami obuzetih elemenata u narodu«. Zatim Makanec dokazuje nemogućnost Folnegovićeva shvaćanja prema kojem se on još uvijek smatrao članom Stranke prava i kaže: »Zar je mogao Luter kao reformator ostati članom ‚dogmatske katoličke crkve‘ i katoličke hierarhije? Zar je mogao moj štovani drug i prijatelj g. Folnegović kao politički reformator ostati članom ‚dogmatičke stranke prava‘ i članom hierarhije ove stranke? Zar sam ja mogao ostati članom ‚dogmatičke narodne stranke‘ i njezine hierarhije? A tko da se s toga usudi obiediti nas s vjerolomstva i izdaje, kad nas osvjedochenje sili, da budemo sveštenici političke reformacije u našem narodu?« Makanec izvodi odatle da »kao što sam ja prestao biti članom t.z. ‚narodne stranke‘ — tako je u istinu i g. Folnegović prestao biti članom t.z. ‚stranke prava‘».

Makanec nadalje napominje da Folnegović nije potanje izložio ideju »velikohrvatstva« pa precizira svoje stajalište u tom pitanju. S tom se idejom slaže ukoliko ona znači »težnju, da nam se ujedini Dalmacija, Hrvatska i Slavonija, da nam se povrati Rieka, Međumurje, hrvatski otoci, hrvatska Istra, da nam se ostvare virtualna prava glede cjelokupnosti hrvatske kraljevine«, jer je »ova ideja usadjena u svako plemenito hrvatsko srce«. Međutim od pravaškog shvaćanja ideje »velikohrvatstva« on se oštro ograđuje. Ukoliko ta ideja — kaže on — znači »prisilno i nasilno pohrvaćenje svih i onih hrvatskih državljana, koji se ponose posebitom narodnosti, znači li ona krvni građanski rat između rođene braće, znači li ona u hrvatskom prijevodu ideju ‚Magyarországa‘, ili ideju ‚velikopoljsku‘, znači li ona rat proti Slavenstvu, znači li ona Hrvatsku izručiti diplomatičkomu spletkarstvu — tada ja kao Hrvat takovu ideju ‚velikohrvatstva‘ iz dna duše i srca odbijam, kao i u istom smislu odbijam ideju ‚velikoserpstva‘ ili ideju panrusizma.« Zaključuje dakle: »Meni je posve dovoljno, ako se do zgone braća naša Slovenci s nami kao Slovenci ujedine, ali će me u zajedničkom interesu veseliti, ako se već sada sjedinimo u književnom jeziku, te ako nas budućnost bez nasilja stopi u jedno, kad smo jedno i bili. To isto valja i glede Srba. Glavno je pitanje za užju hrvatsku domovinu pitanje slobode. Sloboda i pravo narodno jedinstvo bez podređenja ma sa koje strane cvate pako za budućnost samo u ideji Slavenstva. Toliko da se razumijemo.«

Zatim je Makanec istakao da u svoju reformatorsku stranku ne prima »starčevićanizam«, ali da ta stranka željno očekuje u svojem krilu Antu Starčevića. Svoju izjavu završio je riječima: »Osim Starčevića u krilu naše reformatorske stranke željno očekujemo i one štovane članove t.z. narodne stranke, kojim je domovina i narod veća svetinja od ‚samoj sebi iznevjerivše se stranke

i njezine hierarhije'. Ovaj komentar bio sam dužan izjavi moga štovanoga prijatelja i druga Folnegovića.«⁶⁰

U povodu ove izjave, Miškatović je u »Obzoru« pozivao narod da prosudi da li je bolji triumvirat Mrazović, Vončina i Miškatović, »kojeg se Makanec kao groma žaca«, ili triumvirat Buratti — Makanec — Folnegović. Zatim se podrugljivo osvrće na Makančevu želju da reformira hrvatski politički život i kaže da Makanec na »svu silu hoće da bude hrvatski Martin Luther«. Tvrđi dalje da »izjava Makančeva i Folnegovićeva kaže da ova dva gospodina neće jedno te isto. Tko zna nebi li nova izjava Burattieva ovoga gospodina dovela u opreku s Makancem i Folnegovićem. Ako je triumvirat nesložan dakle slab, nemora li biti još nesložnija i slabija stranka, kojoj se hoće ovaj triumvirat popeti na vrat? A ipak je samo snaga temelj svakoj životnoj potrebi, svakomu poviesnomu pravu.« Istakao je zatim kako »strogo i isključivo poviesno stanovište najnesretniji je politički program« i spomenuo da je i sam Makanec mnijenja da »u životnoj potrebi najzdravija je klica zdrave politike.«⁶¹

Na početku 1876. Makanec je želio privući Starčevića u redove opozicije, ali nakon izlaska Starčevićeve brošure »Slavoserbska pasmina po Hervatskoj« on ga je žučno napao. Starčević je osudio ustanak u Bosni i Hercegovini a same ustanike nazvao Slavoserbima, pa je to Makanca jednako ogorčilo kao i jako naglašena mržnja Starčevića na Strossmayera. Makanec podsjeća da se Rauch poslužio pravašima i podupirao, štaviše, njihovu štampu, kako bi uzmogao što jače pogrditi »za onda pošteno vodstvo narodne stranke«. Osim toga je istaknuo da je izlazak brošure dao Miškatoviću izliku da napadne opoziciju i da u vezi s ustankom predbaci »Primorcu« da »ostentativno ističe simpatije prema Srbom«.⁶²

Miškatović je zaista iskoristio brošuru da napadne opoziciju, ali je napao i Starčevića jer osuđuje ustanike kao »slovoserbe turske«. Uz to je napao i opozicionalni »triumvirat« jer su Makanec, Folnegović i Buratti obasipali Starčevića pohvalama.⁶³ No s mnogo više žestine ponovo je Starčevića napao sam Makanec i požalio svaki kontakt koji je s njim imao konstatirajući da je brošura »zadnji čavao u lijes političkog mrtvacu Starčevića«.⁶⁴

Na tu je kritiku Miškatović odgovorio vrlo oštro i ustvrdio da je Makanec bio onaj koji se nametao i »grčevitom nekom revnosti prodirao u skrovni pokoj Antuna Starčevića«. Budući da to Makanec opravdava bezazlenošću, Miškatović ironično pita kako bi on kao bezazlenjak mogao upravljati cijelim narodom, te najposlije izražava sumnju »da se politički ljudi smiju bezazlenošću ispričavati«.⁶⁵

Osim sa Starčevićem i Miškatovićem, Makanec je izvanredno oštro polemizirao i s novosadskom »Zastavom« i sa zemunskim »Graničarom«. On nije pristajao uz južnoslavensku koncepciju Strossmayera i Račkog nego je rješenje hrvatskog pitanja tražio u federalistički preuređenoj Monarhiji. Pri tom je mnogo nade polagao u nadvojvodu Albrechta i, kao i Miškatović, tražio što je

⁶⁰ Isto.

⁶¹ Obzor, 1876, 21.

⁶² Primorac, 1876, 113.

⁶³ Obzor, 1876, 211.

⁶⁴ Primorac, 1876, 114.

⁶⁵ Obzor, 1876, 220.

moguće veće približavanje Austrije Rusiji. Upravo u polemici za »Zastavom«, Makanec je izlagao svoje stajalište i tumačio da slavenstvo Hrvata teži za zbliženjem Austrije i Rusije »jer samo tim prijateljstvom dade se skršiti svesilni upliv Magjara i Nijemaca u Austriji«. ⁶⁶

Ne samo o nadvojvodi Albrechtu nego i o generalu Mollinaryju Makanec se u više članaka vrlo pohvalno izrazio, a »Obzor« je već i prije napisao kako »dr Makanec živi u prijateljskom odnošaju s generalom barunom Mollinaryjem«. ⁶⁷ Makanec se usprotivio i sjedinjenju Krajine s Hrvatskom jer je smatrao da je bečki apsolutizam manje zlo od peštanskog i da bi ugarska vlada moguće još ubitačnije vršila svoj upliv nad Krajinom nego li ga danas vrši reakcionarna bečka frakcija. ⁶⁸

O nadvojvodi Albrechtu »Primorac« je općenito pisao vrlo pohvalno a u povodu proslave 50 godišnjice njegova »vojnikanja« donio je vrlo topao članak ističući među ostalim da je nadvojvoda »zaslužan još i s toga, što znade biti pravedan prema svim narodom Monarhije i, kako javan glas hoće, odan je načelu ravnopravnosti, koju danas zagovaraju austrijski Slaveni«. ⁶⁹ U povodu njegova puta po Hrvatskoj ponovo ga označuje kao »zaštitnika Slavena« i konstatira da je on u »eminentnom smislu rieči politička osoba, prvi gotovo savjetnik svietle krune, ljubimac vojske i visoko poštovan u narodih države«. Makanec je doista želio prisajedinjenje Bosne i Hercegovine Hrvatskoj, ali ne Hrvatskoj s takvim državnopravnim položajem kakav je ona imala u dualističkom sustavu. Govoreći o hrvatskom narodu, on kaže: »Dajte mu domovinu koje neima, slobodu za kojom živ čezne, pa ga onda povedite, da svoju braću oslobađa ispod jarma, ali se svi okanimo misli da hoće hrvatski narod ikad postati sredstvo za tuđe i vlastito robstvo.« ⁷⁰ »Primorac« je uz putovanje nadvojvode Albrechta vezivao nadu da je to predznak promjena u Monarhiji i uklanjanja dualizma pa je pisao da se Monarhija želi osloboditi teškog pritiska Mađara u Istočnom pitanju.

U vezi s raspoloženjem Mađara, »Primorac« je tvrdio da oni propovijedaju rat s Rusijom u ime cjelokupnosti Turske ⁷¹ i da na mitinzima donose zaključke koji bi imali Monarhiju »potisnuti na stazu Turske a proti istočnim i austrijskim Slavenom«. ⁷²

Na poticaj Narodne stranke održan je u kolovozu 1877. i u Zagrebu miting kojem je predsjedavao Vončina a dužnost bilježnika na njemu preuzeo Folnegović. Svrha je sastanka bila da se odredi stajalište Hrvatske u vezi s događajima na Istoku. Skup je pozdravio Šime Mazzu'ra istakavši da bi poraz slavenskog oružja otežao položaj Slavena i ojačao Mađare. I on je uvjeren da Mađari izazivaju Monarhiju na rat protiv Rusije koja je pritekla Slavenima u pomoć. Mađari se boje »za svoju vlastitu ekzistenciju, a pogibelj njenu nalaze oni u oslobađanju Slavena na Balkanu«.

⁶⁶ Primorac, 1877, 64.

⁶⁷ Obzor, 1876, 172.

⁶⁸ Primorac, 1877, 44.

⁶⁹ Isto, 1877, 47.

⁷⁰ Isto, 1877, 56.

⁷¹ Isto, 1877, 94.

⁷² Isto, 1877, 95.

Folnegović je u svojem govoru naglasio da Hrvati ne mogu željeti opstanak Turske koja je Hrvatsku rastrgala i spriječila njezin »duševni razvitak«. Hrvatska, naprotiv, »blagoslavljuje svako oružje koje raskida verige kršćanstvu u Turskoj«. Folnegović je pri tom mislio poglavito na Rusiju, ali je odmah istakao i svoju negativnu ocjenu panslavizma rekavši da »politički panslavizam može gojiti samo onaj Slaven koji očajava nad sudbinom slavenstva, a gaje ga poglavito samo dušmani slavenstva, da tim tobož opravdaju svoje tlačenje slavenskih plemena«. Naglasio je da »upravo ona strana ruskih Slavena, koja jedino ideju slavensku ozbiljno zastupa, preko svoga prvaka Aksakova najodlučnije ističe i pitanje crkveno. Pak jer nas od evropejskoga zapada dieli plemenska krv, a od Istoka duhovno naobraženje, mi ako se želimo normalno razvijati, nesmiemo podleći ekskluzivnomu uplivu niti zapada niti istoka.« U vezi s tim pitanjem došlo je do izražaja Folnegovićeva pravaštvo te on za razliku od Makanca, koji se borio za federalnu, »surazmjernu« neovisnost, zahtijeva potpunu neovisnost Hrvatske, jer spomenutim utjecajima »nećemo podleći samo onda, ako si osiguramo podpunu državnu neodvisnost, tako prema Istoku kao i prema Zapadu«. Zaključio je da je »cjelovitost i neodvisnost (Hrvatske) bitni uvjet njezinu normalnomu razvitku i ujedno najsigurniji zalag trajnomu blagoslovnomu miru na balkanskom poluostrvu a po tom i u Evropi« i naglasio da je javno mnijenje Hrvata u suprotnosti s javnim mnijenjem Mađara i da oni ovo odbijaju jednako kao i »virtualna prava krune sv. Stjepana upravo u onaj hip kad bi je najživlje isticati moralo.«

Na skupu je govorio i K. Vojnović izrazivši nadu da će i dinastija uvidjeti potrebu da se uspostavi cjelokupnost Hrvatske i da joj se Bosna prisajedini.

Na kraju su predložene dvije rezolucije: Vončinina i Folnegovićeva. Primljena je prva, što je »Primorac« požalio jer bi Folnegovićeva bila, po njegovoj ocjeni, snažnija: Folnegović, Mazzura, Vojnović i Vončina imali su rezoluciju predati banu. U njoj se isticalo da ne samo što carevina Turska nije potrebna nego je upravo nužno da ona nestane ako se kršćanima želi osigurati život dostojan ljudi. Logično je dakle da se u rezoluciji iskazuju velike simpatije i borcima i Rusiji »kao saveznoj sili Austro-Ugarske monarhije, koja im je pritekla u pomoć«. Na kraju se izražava želja »da se uspostavi cjelokupnost hrvatske kraljevine spajanjem Krajine i Dalmacije i zaposjednućem Bosne i Gornje Hercegovine«. ⁷³

Što se tiče Folnegovića, koji je kao pravaš istakao simpatije za Rusiju, »Primorac« je pisao: »U slučaju ruske pobjede biti će te konzekvencije i za nas plodonosne. Magjarska supremacija nad Hrvatima propasti će već s razloga, što slab po sebi magjarski sustav mora očititi gromki udarac slavenske pobjede. I ovo je valjan razlog zašto je naš prijatelj Fran Folnegović toli živom rieči iztakao svoje simpatije za Rusiju. Njemu kao i svakomu patriotičnomu Hrvatima lebditi živo pred očima program naroda, samostalnost i ujedinjenje Hrvatske. I on zna, da Austrija mora poslije slavenske istočne pobjede prije ili kasnije popriimiti slavensku politiku ravnopravnosti u čemu će joj znamenito pripomagati buduća konstelacija Europe a ne će joj priječiti Magjari.« Ako se ovo uzme u obzir, zaključuje »Primorac«, jasno je zašto su tako žive simpatije za Rusiju. ⁷⁴

⁷³ Isto.

⁷⁴ Isto.

Prema izvještaju »Primorca«, »Pester Lloyd« je miting komentirao ovim riječima: »Ako se ugarske pučke skupštine izjavljuju proti aneksijam itd., to su Hrvati jučerašnjimi svojimi govori te želje samo podkriepili; nitko bo nemože tražiti od Magjara, da oni pomognu oboriti supremaciju Ugarske ili pruže ruku da nam se pridruže življi onakove vrsti, s kakvimi se doma natezati moramo.«⁷⁵

Po uzoru na zagrebački skup održao se nekoliko dana kasnije i skup u Crikvenici. Predsjedavao je Erazmo Barčić, pozdravni govor je održao Nikola Polić, a govorio je i Martin Polić, urednik »Primorca«. Za razliku od zagrebačke u crikveničkoj rezoluciji izražena je želja »da od oslobođenih zemalja Turske postanu slobodne, samostalne državnice«; da Franjo Josip I »ujediniv Hrvatsku priklupi joj one predjele Turske na koje imaju kruna i narod poviesno pravo« i da »ove zemlje sačinjavaju federaciju s Hrvatskom.« Barčić, Frane Pilepić i M. Polić izabrani su da rezoluciju predaju banu.

S obzirom na sudjelovanje pravaša zanimljivo je da oni nisu prihvatili stajalište Starčevića koji je osudio i ustanak i ustanike. Nadalje je crikvenička skupština još jače od zagrebačke istakla značenje Rusije i zaključila da »izriče najtoplije saučešće za borbu slavenskoga naroda protiv Turskoj i želi najvrućije pobjedu osloboditeljici tih naroda Rusiji. Ona želi, da Rusija izvede to djelo oslobođenja do posvemašnjeg razora Turske kao države nesposobne i nedostojne živjeti u krugu evropejski država.«⁷⁶

U vezi s ovim zaključcima skupa koji se, prema sastavu sazivača, može smatrati nosiocem stajališta opozicije, »Primorac« je pisao da je to »trijejna politična misao, ako mi danas iztičemo onaj program jugoslavenske konfederacije, gdje bi Hrvatska imala svoju veliku i častnu ulogu. Ovo je i za državu najpr.probnačnije, jer bi stekla mirne i dobre susjede, koji bi prezadovoljni bili, da mogu s ujedinjenom Hrvatskom i slovenskim krajevima tvoriti savez i zadobiti tim glavni uslov svomu napretku.«⁷⁷

Zagrebački miting bio je doduše, djelo Narodne stranke, ali je upravo u to vrijeme postajala sve očitija razlika koja je dijelila njezine pripadnike i koja će naposljetku dovesti do osnivanja Neodvisne narodne stranke. Pokretanje pučke skupštine uslijedilo je na poticaj opozicionog dijela Narodne stranke, kruga koji je bio blizak Strossmayeru i Račkom. Između pokretača bio im je najbliži K. Vojnović, ali ni on nije dijelio njihovo stajalište u Istočnom pitanju nego je, kao i ostali pripadnici stranke, nastojao da se Bosna i Hercegovina prisajedine Monarhiji. Narodna stranka bila je, naime, od 1866. do 1868. povezana s Kneževinom Srbijom i s njom zajedno djelovala u pravcu ostvarenja zajedničkog programa čiji je cilj bilo stvaranje neovisne južnoslavenske države a neposredni zadatak prisajedinjenje Bosne Srbiji. Posljedice zajedničkog djelovanja sa Srbijom bile su po ocjeni vodstva stranke negativne za Narodnu stranku jer se Srbija nenadano povukla od zajedničkog programa i Narodna stranka bila je prisiljena mijenjati svoju politiku. Osim toga Srbija se sve jače diplomatski vezala uz Monarhiju i narodnjaci poučeni ovim iskustvima sve više napuštaju koncepciju ujedinjenja južnih Slavena oko Srbije kao jezgre, pa Strossmayer i Rački ostaju osamljeni u svojem stajalištu. Oni nisu odobravali rezoluciju pučke skupštine o kojoj je Rački pisao Strossmayeru: »U dogovoru nas nekolicine, u kojem se imala

⁷⁵ Isto, 1877, 96.

⁷⁶ Isto, 1877, 98.

⁷⁷ Isto, 1877, 101.

ustanoviti rezolucija za pučku skupštinu, ja sam pobijao da se aneksija Bosne spomene iz razloga Vam poznatih. U sastanku zbilja prevlada moje mnijenje ali skupštini se inače svidjelo, u kojoj je i Vojnović aneksiju zagovarao. Mislim da u sadanjem ustroju Monarhije ne će ništa odatle biti, ali da nije politički sada bacati tu kost.«⁷⁸

Što se tiče podvajanja u Narodnoj stranci, to je Rački već u veljači 1877. javljao Strossmayeru da se »ovdje počima dvoje uviđati, da ne ide dobro i da se narodna stranka raspada.«⁷⁹ U listopadu iste godine ponovo je javljao Strossmayeru: »Vončina mi pripovijeda da je raskol u narodnoj stranci gotov, te da će više zastupnika iz nje istupiti prigodom dojučega zasjedanja saborskoga.«⁸⁰ Rački je želio da opozicija zauzme radikalno stajalište i da stane na protunagodbenu državopravni temelj pa pomalo razočarano javlja Strossmayeru: »U minulom zasjedanju bio se porodio mali otpor u narodnoj stranci, ali na kraju izade — mućak. Vončina i još neki istupiše iz stranke, ali prvi samo zato, što vlada neima srca da obrani nagodu i što nutarnje stanje je loše. Inače Vončina ne pristupa u državopravnu opoziciju.«⁸¹ Rački je žalio što opozicija Narodne stranke nema državopravni karakter, ali će već nekoliko mjeseci kasnije i sam Makanec napustiti državopravnu borbu.

I Makanec i »Primorac« vrlo su pažljivo pratili podvajanje u Narodnoj stranci, ali za razliku od Strossmayera i Račkoga polagali su mnogo više nade u rascjep koji je bio na pomolu. Prvi je javno istupio Vončina i njegova interpelacija u vezi sa zakonom o štampi pokazala je duboko neslaganje između Vončine i vlade, pa je »Primorac« pisao da je on ovom interpelacijom preuzeo obranu opozicione štampe.⁸² Nadalje je »Primorac« javljao kako je i Mrazović izostao iz saborskih sjednica, zaključujući da je krivnjom političkih odnosa koji su vladu stavljali u sve veću ovisnost od Pešte došlo do cijepanja u vladajućoj stranci.⁸³ U klubu stranke sve se više ispoljavao duh opozicije. »Primorac« je vrlo pomno pratio ova razilaženja i izjavio da goji mnogo simpatija prema toj opoziciji želeći joj uspjeh »oko preporoda izrodivše se tzv. narodne stranke«. Po uvjerenju »Primorca«, ta je opozicija imala mnogo zajedničkih točaka s opozicijom koja se okupljala oko Makanca i najbolje bi rješenje bilo da se one ujedine. Kao i uvijek, »Primorac« izražava želju za okupljanjem svih opozicionih elemenata kako bi se omogućilo stvaranje što snažnije opozicije, ali »ni-pošto zato, da se ruše postojeći odnošaji, već da se oni zakonitim načinom mijenjaju.«⁸⁴ Prva je zadaća opozicije da se organizira, a kako Makanec nije imao organizatorskih sposobnosti, taj zadatak je opozicija namijenila Vončini, koga su u tu svrhu posjetili i Makanec i M. Polić jer je Vončina imao preuzeti i izdavanje »Primorca«.⁸⁵

U želji da predloži program na temelju kojeg bi se opozicija mogla sjediniti, Makanec je u »Primorcu« napisao dug programatski članak pod naslovom »Izjava«. U slučaju dolaska opozicije na vlast postavlja se pitanje pozitivnog

⁷⁸ Šišić, KORS, II, 123, 4.

⁷⁹ Isto, 85.

⁸⁰ Isto, 126.

⁸¹ Isto, 140 (24. I 1878).

⁸² Primorac, 1877, 113.

⁸³ Isto, 1877, 117.

⁸⁴ Isto, 1877, 124.

⁸⁵ SKZ, Ostavština I. Vončine, R. 4368.

programa, pa ga Makanec dijeli na »materialni« tj. na zahtjeve opozicije i na »formalni« ili na način postupka. Nadalje dijeli materijalni u državnopravni i politički u kojemu opozicija zahtijeva cjelokupnost i »surazmjernu« samostalnost Hrvatske. Materijalni dio programa ostaje, dakle, nepromijenjen, ali je potrebno mijenjati formalni dio tj. pitanje praktičnog postupka u slučaju da opozicija dođe na vlast. Makanec je bio uvjeren da se opozicija mora ustegnuti od aktivnog parlamentarnog rada sve dotle dok od vladajućih krugova ne dobije garancije da će biti uspostavljena cjelokupnost Hrvatske i njezina »surazmjerna« neovisnost. Međutim, upravo u tom pitanju Makanec je promijenio mišljenje savjetujući opoziciji da se primi aktivnog parlamentarnog rada i na nagodbenom temelju. Uvjerenje da se opozicija mora ustegnuti od aktivnoga parlamentarnog rada Makanec je zastupao sve »dotle dok sam gojio u svojoj duši nadu, da se naš narod u cjelovitoj domovini oko toga programa ujediniti može te da je naš narod toj zadaći dorastao. Počam od 1873 padala je ova moja nada sve to više.« Kao prvi uzrok napuštanja državnopravne borbe Makanec je naveo uvjerenje koje je stekao dugogodišnjim iskustvom da je narod umoran i da ne želi nastavljati državnopravnu borbu, pa s tim u vezi kaže da danas vidi »uz općenitu zlovolju naroda nedvojbeno neraspoloženje za radikalnu politiku«. »S nadom — kaže — ostavi me i snaga te sam ja odstupio, gdje nisam više koristiti mogao.« Kao drugi uzrok naveo je postojano odbijanje Narodne stranke u Dalmaciji da podupre opoziciju u njezinoj borbi za cjelokupnost Hrvatske.

Težište je daljeg Makančeva izlaganja na isticanju razlike između »utiliteta« koji on preporuča i »oportuniteta« koji provodi Narodna stranka. Oportunitet je doveo narod u stanje političkog mrtvila i apatije dok bi utilitet koji on preporuča ojačao otpor naroda i osposobio ga za dalju borbu čiji cilj, ujedinjenje i samostalnost Hrvatske, ostaje nepromijenjen.⁸⁶

U vezi sa stavom Narodne stranke u Dalmaciji, »Primorac« je nekoliko dana poslije Makančeve izjave pisao: »Iz Dalmacije, na koju rodoljubi svraćaju svoje poglede, poručivaše tamošnja narodna stranka, da nije doba zapodievati državnopravni priepor proti nagodbi koja ipak uglavnom uzakonjuje prava naroda na cjelokupnost zemlje. Bez podpore Dalmacije nebijaše ni misliti na uspješnu borbu, pa tako nesta solidnoga temelja da se grade zidovi narodne odbrane.«⁸⁷ Dalmatinci su odbili Makančev poziv na opozicioni miting 1875. zaključujući »da se nakanjena državopravna borba napokon toliko i netiče Dalmacije«.⁸⁸ Makanec je ponovo pisao o Narodnoj stranci u Dalmaciji i zaključio da se radilo samo o »nevriednim ljudima koji odbijaju opoziciju« on bi ustrajao u »Sizifovu poslu« vođenja opozicije, ali opoziciju su odbijali najvredniji rodoljubi dalmatinski bez kojih »bi danas Dalmacija bila druga Rijeka«.⁸⁹ Makanec se morao odlučiti na promjenu u postupku jer i »državnopravni ili politički štrajk ostaje bez uspjeha ako solidarno ne obuhvaća sve dotične interesente« a »saborska se većina Dalmacije već od g. 1873. i praksom i u teoriji protivi takovu postupku«. Opozicija se — objašnjava Makanec — ponajviše odlučila na »okret u postupku« upravo u želji da stvori mogućnost za zajedničku

⁸⁶ Primorac, 1878, 11.

⁸⁷ Isto, 1878, 13.

⁸⁸ Isto, 1878, 15.

⁸⁹ Isto, 1878, 14.

djelatnost s Narodnom strankom u Dalmaciji.⁹⁰ Objašnjavajući promjenu u taktici Makanec kaže da se opozicija ne može zadovoljiti samo time »da čuva stražu u tvrđavi prava, već ona mora izaći na otvoreno polje.« To znači da »opozicija umjesto radikalnoga pravca mora odabrati i za pravne svoje zahtjeve put i pravac *reformativni*, no ovo neće nitko pametan identificirati sa *napuštanjem* prava.«⁹¹

Narodna stranka u Dalmaciji zaista nije poduprla Makančevu opoziciju a kao jedan od uzroka »Narodni list« je naveo činjenicu da opoziciju nisu poduprli ni Strossmayer ni Rački i to »ne zaista, jer oni vrlo rodoljubi osuđuju njegove težnje ili njegovu borbu; nego — barem mi sudimo — hotili bi viditi opoziciju ozbiljnije ustrojenu više objektivnu.«⁹²

U idućem broju »Narodni list« je objavio prvi dio Makančeva pisma od 28. XII 1876. u kojem on osuđuje djelatnost Narodne stranke. Između ostaloga on kaže da vođe, pošto su osjetili negodovanje koje je njihova politika izazvala, »zamijeniše kompromitirajuće geslo ‚revizije‘ onim ‚dobre uprave‘, te je ova stranka u ime dobre uprave munjevitom brzinom stvarala neshodne i dovoljno nepromišljene zakone, smjerajući na što veću centralizaciju uprave, koja je centralizacija radi naše odvisnosti od Pešte za naš narod neumjestna i više nego za druge narode ubitačna«. Politika Narodne stranke dovela je narod u apatiju, očajanje i mrtvilo i bacila ga u sebične spekulacije — »riečju, na mjesto idealnog poleta i narodnog oduševljenja, nastupi u našem narodu stanje gologa i ciničnoga materijalizma.«⁹³

U nastavku pisma Makanec spominje da je »Primorac« tek od 1876. glasilo opozicije što je također jedan od uzroka njezine malobrojnosti »jer okrom sabornice nije imala nikakova branika.«⁹⁴ U vezi s borbom koju je vodio protiv vodstva Narodne stranke, on konstatira: »Ako i jesam borbu proti ovoj gospodi smatrao svojom patriotičnom dužnosti, to ipak s druge strane nisam baš nikada zaboravio na zahtjeve poštenja, istine i pravednosti, te se stoga nikada snizio nisam do spletku, neistine i potvore.« Konstatira, nadalje, da su »autoriteti« izgubili na Primorju sav ugled i upliv i da je upravo Primorje glavno utočište, bedem opozicije. »Ja se nadam — kaže Makanec — da će kršna Dalmacija do skoro jasno proniknuti naše odnošaje, te da će do skoro Dalmacija slijediti primjer hrvatskoga Primorja. No makar mene dalmatinski rodoljubi moralno i kamenovali, ja ću se tješiti osudom vlastite savjesti i osvjedochenja da su već i bolji i sposobniji od mene bili nekrivo raspeti na križ.«⁹⁵

»Narodni list« je najzad odredio svoj stav i prema Makancu i prema Narodnoj stranci riječima: »Mi ćemo još jednom napoprijeko koju o stvari kazati i ‚Primorcu‘ i Makancu i ‚Obzoru‘ moleći ih da se sjete prve naše izjave, pa da nas puste u miru!« Na optužbe Makanca da je vodstvo Narodne stranke otuđilo Hrvate od ostalih slavenskih naroda primjećuje »da ćemo i mi ‚Primorcu‘ priznati da su t.zv. *autoriteti* griješnici i krupni griješnici, ali nikakav svjestan Hrvat neće im u grijeh upisati, da *su se zaratili s češkimi, srpskimi i slovenskimi*

⁹⁰ Isto, 1878, 26.

⁹¹ Isto, 1878, 25.

⁹² Narodni list, 1877, 1.

⁹³ Isto, 1877, 2.

⁹⁴ Isto, 1877, 4.

⁹⁵ Isto, 1877, 5.

glasili, kad su branili pravo samoodluke i težnje hrvatske. Poštenjak, kojeg naroda on bio, upućen o pravom položaju hrvatskih poslanika u Ugarskoj snabit će se na „Primorčev“ prigovor: *autoriteti su stali o bok ugarskoj vladi, kad je ona Slovakom uzimala i posljednje utočište narodne kulture itd.?! Najžešća strast na svoje protivnike ima međe koje rodoljubi nipošto nije dozvoljeno prekoračiti. Dalmatinski rodoljubi jednoglasno dovikuju „Primorcu“: Ne, nije istina da su Mrazovići, Miškatovići, Vončine, Mažuranići, Hrvati, Derenčini nalika Ljubišam i drugovima. Oni — recite slobodno — prevariše se, sustaše, svojih se načela odrekoše; oni, su (kako vi velite) narodnu većinu povukli za sobom; ili (kako drugi kažu) izmor većine naroda suustavi njih, da puste narodu odmora; dok Ljubiše odmetnuše se od narodne većine i još ustaše zubljom razdora i nesloge proti većini da zajaše narodu na vrat.« »Obzor«, »uz sve metamorfoze svoje, ipak ostaje najčjuvenijim glasilom Hrvatske«.⁹⁶*

Još 1876, u vrijeme napadaja Mankanca na vodstvo Narodne stranke i »Obzorovih« odgovora, »Narodni list« je želio sačuvati neutralnost, iako je zapravo pristajao uz vodstvo Narodne stranke. »Ponarođenje Dalmacije i združenje s Hrvatskom — pisao je — to su bili i ostatak nepomičnih stožeri svih težnja i nastojanja narodne stranke i njezina glasila.« Međutim, svako upletanje u pitanja povezana s Nagodbom ili ona povezana s vladom »pomoglo bi samo onim koji žele metež i nastoje da hrvatsku cjelokupnost prikazuju razornom utvarom svim mogućim čimbenikom nehrvatskim«. Kao i opozicija, i »Narodni list« želi da mrtvila nestane i da se tromost suzbije te da se izvojuju bolji uvjeti za samostalno djelovanje, ali je uvjeren »da se ta opozicija sabrati neće oko strastvenih nasrtaja proti auktoritetom, niti oko programa pustih deklamacija i beskrajsnih interpelacija. Toj se hoće stalan program, crpljen iz duše naroda, iz potrebe života njegova.«⁹⁷

»Narodni list« je u kritici Mankančeve opozicije imao u mnogom pravo. Svakako su vodstvo Narodne stranke na reviziju nagodbe primorale okolnosti koje su bile jače od njegova nastojanja i njegovih želja. Izvanredno nepovoljna politička situacija i u Monarhiji i u Evropi natjerala je napoljetku vodstvo na kompromis. Po uvjerenju Mrazovića, koji je upravljao politikom stranke u tako nepovoljnoj situaciji, Hrvatska nije imala sredstava ni boraca da borbu nastavi.⁹⁸ Šest godina kasnije došao je do istog zaključka i Mkanec i zbog istih je razloga bio i on primoran da napusti borbu.

U sličnoj situaciji 1872. Narodna stranka je našla rješenje u elaboratu od 8. XI 1872. u kojem je formulirala minimum svojih zahtjeva koji nisu biti tako mali.⁹⁹ U sklopljenoj reviziji nije, međutim, nijedan od tih zahtjeva postignut i kad je Mrazović zbog tzv. Davidove mađarske škole istupio iz Narodne stranke i osnovao Neodvisnu narodnu stranku, uzeo je kao program upravo taj elaborat. Nova stranka objavila je 17. IX 1880. u »Obzoru« svoj program i naglasila da je stranka »bila ista ova načela g. 1872. na svoju zastavu upisala«.¹⁰⁰

Kako je program bio u suglasnosti i s načelima »Izjave«, Neodvisnoj narodnoj stranci pridružio se i Mkanec surađujući s njome do svoje smrti 1883.

⁹⁶ Isto, 1877, 6.

⁹⁷ Isto, 1876, 100.

⁹⁸ AJA, Ostavština F. Račkog.

⁹⁹ O zahtjevima elaborata usp.: Ciliga, n. dj., 206—209.

¹⁰⁰ Obzor, 1880, 213.

Zusammenfassung

Schon anlässlich der Revision des ungarisch-kroatischen Ausgleichs 1873 kam die Spaltung innerhalb der Führung der Nationalpartei zum Vorschein. Zuerst war sie in der Öffentlichkeit nicht bemerkbar; zum Ausdruck kam nur die Opposition von Milan Makanec, der sich als Anhänger des alten antiunionistischen Programms der Partei für die föderative Einrichtung der Monarchie einsetzte, innerhalb deren Kroatien seine Provinzen vereinigen und die föderale Selbständigkeit erringen könnte.

Rački blieb nach der Ausgleichsrevision noch eine Zeitlang tätig, zog sich aber 1875 aus dem politischen Leben zurück und nahm zusammen mit Strossmayer einen selbständigen Standpunkt ein. Beide nahmen weder für die Nationalpartei, noch für die Opposition Stellung.

Der Opposition von Milan Makanec schlossen sich auch viele Mitglieder der Rechtspartei an, die nach Rakovica (1871) ganz aus dem öffentlichen Leben verdrängt wurde. Makanec trachtete danach, die Anhänger der verschiedenen Parteien zu staatsrechtlicher Opposition zu vereinigen, weshalb er auch sein Programm nicht genau präziserte. Doch verurteilte er mehrmals den dem Slawentum feindlichen Standpunkt der Rechtspartei, betonte auch immer, dass er nicht um eine absolute, sondern um eine föderale Selbständigkeit Kroatiens kämpfte.

Anfangs 1876 kam es zur grundsätzlichen Vereinbarung über die gemeinsame Arbeit zwischen Makanec, Ivan Buratti und Fran Folnegović; diese drei galten von nun an als Führer der Opposition. Mittlerweile kam es zu Missverständnissen zwischen der Folnegović und Makanec, weil Folnegović für eine Art Koalition zwischen der Rechtspartei und der Opposition eintrat, während Makanec den Wunsch hegte, die Opposition zu einer einheitlichen und starken Partei zu machen.

Makanec wünschte sehr, auch Ante Starčević in die Reihen der Opposition einzubeziehen, doch kam es zwischen beiden anlässlich des Aufstands in Bosnien und Herzegowina zum öffentlichen Zusammenstoss. Starčević verurteilte sehr scharf die Aufständischen, während die Tätigkeit von Makanec zu Gunsten derselben gerichtet war. Die Nationalpartei verurteilte gleicherweise diesen Standpunkt von Starčević durch ihren Publizisten Josip Miškatović. Für die Verwirklichung seines Planes über die föderalistische Umgestaltung der Monarchie, wobei die vereinten kroatischen Länder mit Bosnien und Herzegowina eine föderale Einheit bilden sollten, legte Makanec die meiste Hoffnung in die sogenannte »Heerespartei« und den Erzherzog Albrecht. Was aber die Aussenpolitik anbelangt, wünschte er eine womöglich stärkere Anlehnung an Russland, in der Überzeugung, dass dadurch der Einfluss der Deutschen und der Magyaren in der Monarchie verringert und der Einfluss der Slawen verstärkt werde.

In einer Versammlung der Opposition in Crikvenica 1877, der auch viele Anhänger der Rechtspartei beiwohnten, wurde grosser Beifall Russland gezollt und das Programm der jugoslawischen Föderation hervorgehoben, wobei man die Forderung stellte, dass Bosnien und Herzegowina selbständig werden und in einen föderativen Verband mit dem geeinten Kroatien treten sollen. Auch die Nationalpartei forderte in ihrer Versammlung in Zagreb die Vereinigung der kroatischen Länder, denen sich Bosnien und obere Herzegowina anschliessen sollten.

Nachdem die Opposition innerhalb der Nationalpartei 1877 immer sichtbarer wurde, kam Makanec zum Schluss, dass diese Opposition viele Berührungspunkte mit seiner eigenen aufweist. Im Bestreben, die Opposition zu vereinigen, veröffentlichte er eine »Erklärung«, die als Programm der unierten Opposition gelten sollte. In ihr verzichtete er auf den staatsrechtlichen Kampf, weil er, durch mehrjährige Erfahrung belehrt, zur Überzeugung gelangte, dass die Nation diesen Kampf nicht fortsetzen wünsche. Als zweiten Grund führte er die Tatsache an, dass auch die Nationalpartei in Dalmatien die Opposition nicht unterstütze; der Kampf aber, den er für

die Einigung Dalmatiens mit Kroatien führte, wäre ohne Zustimmung der Nationalpartei Dalmatiens nicht möglich.

Die Nationalpartei in Dalmatien gewährte der Opposition von Makanec in der Tat keine Unterstützung. Ihr Organ »Narodni list« nahm im Kampfe, den Makanec gegen die Nationalpartei führte, einen ihrer Führung günstigen Standpunkt ein. Für die Wendung seiner Taktik war bei Makanec neben anderem auch der Wunsch von Belang, dadurch eine gemeinsame Grundlage für die Zusammenarbeit der Nationalpartei Dalmatiens und der Opposition zu schaffen. Als 1880 Matija Mrazović die Unabhängige Nationalpartei (Neodvisna narodna stranka) gründete, trat ihr auch Makanec bei.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA XXI—XXII

1968—69

Redakcioni odbor

IVAN KAMPUŠ
OLEG MANDIĆ
BERNARD STULLI
JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB